

ВОЛОДИМИР ДІБРОВА,

кандидат філологічних наук, викладач Гарвардського університету (відділ славістики), редактор і письменник, резидент Українського Наукового Інституту Гарвардського університету

Оманливі радощі нонконформізму

У березні–квітні 2011 року в Колумбійському університеті (Нью-Йорк, США) відбулася наукова конференція на тему “Нонконформізм і дисидентство в країнах Радянського блоку: дороговказ чи історичний курйоз?”. Головним промовцем був проректор Українського Католицького Університету (Львів, Україна) *Мирослав Маринович*. Серед запрошених були відомі вчені зі США, Канади, Східної Європи та колишні дисиденти (П.Літвінов, Г.Вуйєц). Нонконформізм представляли художник Віталій Комар із Росії, польський театральний режисер Ева Вуйчак та два українці — Микола Рябчук і я.

Ведучий нашої секції д-р Вільям Райш запропонував кожному з учасників побудувати свій виступ у формі відповідей на три ключові запитання.

Мої відповіді були такі.

1. У чому полягала сутність вашого конфлікту з режимом?

Моєю єдиною підставою на звання нонконформіста є той факт, що я ніколи не прагнув бути частиною переважної більшості. Ідея належності до правлячої касти чи, навпаки, до якоїсь тіньової організації ніколи не викликала в мене відчуття безпеки та гордості, явної чи потаєної. Я навіть не пригадую за собою цілком нормального бажання мати гарантований соціальний захист. (І в цьому немає моєї заслуги. Батьки ще замолоду перебралися до Києва, де мали гарну роботу і могли забезпечити своїм дітям пристойну, як на ті умови, освіту. Отже, замість боротьби за місце під сонцем я мав змогу зосередитися на інших речах.)

Як тільки я усвідомив себе — етнічно, політично, естетично — мені одразу стало ясно, що марксизм-ленінізм й усі пов'язані з ним інституції та риту-

али — не для мене. Але й на роль активного борця проти Системи за справедливість і права людини я також не надавався.

На щастя, мої формувальні літа (1960–1970-ті) припали на порівняно мирний період радянської історії. Широкомасштабні репресії виродилися в обмежені “хірургічні” кровопускання. Після короткої й непереконливої де-сталінізації та “відлиги” стало ясно, що комунізм як ідеологія конає, й тому влада була змушена змиритися зі скепсисом та ледь прихованим незадоволенням своїх підлеглих. За думки, як правило, вже не карали, і кожен мав змогу відводити душу в себе на кухні. Звідси й буяння фольклору. Там, де збиралися двоє, там завжди лунали “брежнєвські” анекдоти. Наскрізно ідеологізованому режиму для виживання потрібна була певна десакралізація.

Хоч як це парадоксально, але навіть за найтемніших періодів радянської історії сам факт існування інтелігенції та її моральний авторитет дозволяли суспільству до певної міри культивувати вільну думку. З огляду на відсутність громадянського суспільства та маргіналізацію церкви гуманістичні моральні цінності російської літератури XIX століття були чи не єдиним компасом порядності в нашому болоті безглузких гасел і догм. Але, хоч би якою переможною здавалася хода комунізму, це законне дитя західної філософської думки від народження несло в собі зерна руйни. (Система, яка відкидає все, що, за словами Гете, “не ділиться на розум без залишку”, може існувати лише завдяки насильству та брехні.) Тому, зокрема, й система тотальної індоктринації (тобто промивання мізків від пелюшок до самої труни) весь час давала збої. У нас кожній дитині прищеплювалися такі комуністичні принципи, як “безоглядна (в оригіналі — беззаветная) любов до Партії” чи “класова пильність”, але разом із тим від неї вимагали бути “чесною”, “принциповою”, “небайдужою”. Проте жодна із цих феодальних чеснот ніколи не узгоджувалася з теорією та практикою диктатури пролетаріату. Тому й до останнього часу “кар’єризм” у нас вважався негативним явищем, і навіть зараз можна почути розпачливий зойк: “Майте совість!” Такий дуалізм давав змогу існувати досить великій верстві людей, прилучених до розумової праці, але не охоплених виробництвом чи службовою діяльністю. Людина могла жити десь на найнижчих щаблях соціальної драбини і водночас вести напружене розумове життя й відчувати повагу до себе якщо не з боку суспільства, то принаймні з боку тих, хто вважав себе “інтелігенцією”. Можна було отримувати мінімальну зарплату і не перейматися тим, що тебе можуть позбавити житла або що тобі не буде чого їсти. Тоталітаризм — це, якщо придивитися, лише одна з форм патерналізму. На нашому ґрунті, тобто в суспільстві, яке традиційно шанувало культуру та принципи, дуже багато невдах могли десятиліттями маскуватися під “опозиціонерів”, “внутрішніх емігрантів”, “невизнаних геніїв” чи “тих, у кого совість як чистий криштал”. Невизнання з боку влади було ніби виграшним лотерейним квитком. Бо, як обіцяє “Інтернаціонал”, “кто был никем, тот станет всем”. (Мабуть, не існує більш кострубаті пародії на Нагорну проповідь.)

Зараз модно писати про українську “андерґраундну культуру” 1970-х років. Якщо така й існувала, то мене навряд чи можна заносити до неї хоча б тому, що я ніколи не вів підпільного (“андерґраундного”) життя. Я завжди ходив на роботу і працював або “од сих до сих” як службовець, або ненормо-

вано як викладач. Для багатьох людей мого покоління найбільшим моральним авторитетом був Олександр Солженіцин, а дороговказом — його заклик “жись не по лжи”. Щоб дотримуватися цього принципу (тобто вести повноцінне життя й мати самоповагу), кожен з тих, хто відкидав комунізм як ідею, мусив виробити якісь захисні механізми. (Утім, чи не те саме робимо всі ми — як герої, так і плазуни? Більшість із нас не живе, а лише захищається від життя.) Зі свого досвіду хочу засвідчити, що за Брежнєва викладач вищої школи міг ані діями, ані словами не торкатися ідеологічного багна. На той час у суспільстві було розуміння такої позиції.

Звісно, в моєму випадку йдеться не так про мужність, як про те, що життя було милосердним до мене. Лячно подумати, з яким мороком та спокусами стикалися попередні покоління. Важко уявити, якої б я заспівав і що б зі мною було за товариша Сталіна.

Отже, відповідаючи на перше запитання, можна сказати, що між мною і режимом не було конфлікту, лише (з мого боку) творча, ненасильницька неспівпраця. Звичайно, я не мав ілюзій чи надій на те, що мене колись друкуватимуть, але це було мінімальною платою за те, що влада фактично не зазіхала на мою творчу працю. Гадаю, що той довгий період збігся з моїм нормальним визріванням і пішов мені на користь.

2. Наскільки змінилися ваші погляди порівняно з тим часом?

Здається, мої так звані погляди з кожним роком стають дедалі простішими, якщо не примітивнішими. Колись я дуже цікавився політикою і щодня слухав західні радіостанції. Усе це давно минулося. Крім того, за майже двадцять років життя за кордоном моя перспектива на світ, на Україну й на себе зазнала суттєвих змін. Я вже не сприймаю те, що йде на мене (назвімо це життям), у категоріях політики чи навіть моралі. За моїми спостереженнями, для багатьох людей ідеологія, політичні вподобання та релігія є чимось на зразок одягу. То ж чи варто судити про людей та їхні вчинки на підставі (як казали раніше) “мануфактури”, яку вони на себе напинають? Існує загроза, що невдовзі я зовсім опинюся без політичних поглядів. Хоча б тому, що мої передбачення та прогнози ніколи не справджуються. Життя завжди їх або руйнує, або висміює.

Ось лише один приклад. Якось на самому початку 1980-х років до Києва прибув товариш Брежнєв. Його виступ перед активом Республіки й міста мав відбутися в палаці “Україна”. Тоді ми з моїм другом Сергієм Бурдою їхали десятим тролейбусом уздовж Червоноармійської вулиці в бік Хрещатика. На відстані кількох кілометрів обабіч палацу під кожним деревом, стовпом чи урною, довкола кожного кіоску, на всіх перехрестях стояли по кілька чоловіків у цивільному. Окремо від них купчилися міліцейські картузи. Здавалося, що всі пасажири десь зникли, мабуть, тому тролейбус мчав без зупинок аж до Театру оперети. Сергій, пам’ятаю, тоді зауважив, що у радянської влади стільки охоронців, що таких, як ми, вони можуть передупити голими руками за пару годин.

“Незалежна Україна? — процідив він. — Подивися на мапу. На кожному сантиметрі — військовий округ з казармами, базами та полігонами ... Довкола кожного міста, аеродрому, залізничного вузла, райкому, урядової дачі

щось залягло в куцах і чатує ... Де не плюнь — стукачі ... От що ти з ними поробиш? Де ти їх подінеш? .. Свобода? Незалежність?..”

Не чекаючи, що я на це скажу, він похитав головою й вилаявся. І я зробив те саме.

Мій друг не дожив до того дня, коли життя, всупереч фактам і логіці, обвалило на наші плечі і свободу, і незалежність. Якби ж, як писав Остап Вишня, знаття ... Мабуть, недарма ми не здатні прозирати майбутнє. Бо цей дар нас зовсім розчавив би.

Разом із тим закладені в той час основи досі тримають декого з нас на плаву. Ці основи не вимагають пошуків “національної ідеї”, боротьби за збереження “берегині” чи плекання “наших предковічних святинь”. Спершу звільнився від баласту. Розчисти зір. Це — єдине, до чого вони закликають.

3. Які уроки ви винесли з того часу і як можна застосувати цей досвід за нинішніх умов в Україні, Росії та Польщі?

Я не певен, що існує проста відповідь на це питання. По-перше, це абсолютно різні країни, у кожній з них — свої проблеми і завдання. По-друге, я виїхав з України наприкінці 1993 року, тобто всю розбудову духовності перебував “у Бога за пазухою”. Це й пояснює мою перспективу, яка, сподіваюся, може когось зацікавити. Особливо зараз, коли наша репутація у світі впала так низько. Здається, якщо хтось і згадає Україну, то в контексті ненадійності, корупції, торгівлі людьми, криміналізації влади, апатії та цинізму населення.

Раніше я думав, що всі ці явища є наслідком глибокої травми, яку нам завдало попереднє століття. І справді, майже чотири покоління українців було загнано у соцтабір і пропущено кризь війни, терор і голод. Усіх тих, хто був здатен думати, керувати й творити, або залякали, або винищили. А про те, що зробили з селянами, навіть зараз боляче згадувати. Такі речі не минаються ані злодіям, ані їхнім жертвам. Останні й досі, за набагато вільніших умов, продовжують обирати тих, хто обкрадає їх, бреше їм та збиткується з них. Як таке може бути?

Очевидно, що йдеться про серйозну психічну травму. Її біда в тому, що зовнішньої “медичної” допомоги нема і не передбачається. Ніхто не відправить усю країну в санаторій, щоб ми там хоч трохи прийшли до тями. Все треба робити самим, на скаженому скаку, ще й з останніх сил удавати нормальність.

Але і валити все на комунізм, мабуть, не варто. Деякі експерти з українського національного характеру (найбільші з них — Гоголь, Квітка, Франко, Остап Вишня, Довженко) поставили нам діагноз задовго до катастроф ХХ століття. Чи хочемо ми бути окремою нацією? Без відповіді на це питання не може бути ані свободи, ані незалежності. Але складається враження, що Україна (не міфічна земля “смутку і криниць”, а реальна країна на Сході Європи) досі вагається та зволікає з відповіддю на це питання.

Розпад попереднього суспільного ладу спричинив кризу ідентичності. Перед людьми, які звикли жити за принципом “якось воно буде”, раптом повстало питання: хто ви такі? Люди з колишнього СРСР? Напівросіяни? Російськомовні українці? Чи просто українці? І що значить “бути українця-

ми”? Невже тепер доведеться балакати по-селянському? А що, як ми цього не хочемо?

У такі кризові моменти люди, як правило, покладаються на “колективне підсвідоме”, на інстинкт, на “своє”, на те, чого у них ніхто не може забрати. (Для простоти назвімо це метатекстом.) Чи маємо ми такий метатекст, який би без примусу згуртував нас як націю? Наприклад, поляки піднялися тому, що комунізм ніколи навіть не наважився замахнутися на католицьку церкву, яка для більшості поляків була втіленням і оплотом “польськості”.

Щоправда, ми теж вважаємо себе християнами. Але ворожнеча між конфесіями і той факт, що наша провідна православна церква є зняряддям іншої держави, яка через неї веде зухвалу боротьбу за владу і власність, свідчить про те, що хоч ми й були колись охрещені, але так ніколи і не були євангелізовані. У якомусь розумінні наша релігійність ближче до старозавітного “око за око”, ніж до любові до ближнього, без якої все стає ідолопоклонством. Тільки місце Закону в нас посідає язичницький забобон.

Події та наслідки Помаранчевої революції нагадують мені євангельську притчу про сівача (Лука: 8, 5–15). У цій історії деякі із посіяних ним зерен впали на дорогу і були втопані або видзьобані птахами. Інші потрапили на кам'янистий ґрунт і, зійшовши, одразу всохли, бо там бракувало вологи. Треті потрапили між терну, який піднявся і заглушив зерня. І тільки четверті впали на добру землю і, зійшовши, вродили стократ. Зерня, судячи з подальших пояснень, це і є дар (він же Благая Вість), який ми, безумовно, не заслужили, але він нам все одно дається наперед. Прикладаючи цю притчу до подій останніх семи років, я б сказав, що наше місце — десь між другою і третьою жменями. Тому й питання “добре, брате, що ж ти таке?”, поставлене Шевченком у своєму “Посланні” майже 170 років тому, і досі є актуальним.

Здається, що єдиним метатекстом, який охоплює всю какофонію українського різноголосся, є наше ДНК. Принаймні, тут нас ні з ким не сплутаєш. Якщо і справді існує така річ, як “дух народу” (термін, запропонований німецьким філософом-романтиком Й.Гердером), то наш дух повіває з диких степів. Інша назва для нього — дух протиріччя. Він нас розриває, термосить і не дає у спокої роздивитися й навести у себе лад. За своєю природою ми — індивідуалісти та невинуваті анархісти. Ми занадто сварливі, щоб полювати зграями, тому завжди опиняємося ні в сих, ні в тих. Зате ми обдаровані, через що далекі й близькі сусіди здавна цінують нас — як гарний будівельний матеріал. А ще (за рідким винятком) ми дуже ледачі. Принаймні такими ми виступаємо в анекдотах та у фольклорі тих, хто з нами стикається.

Можна, звісно, це оголосити наклепами і ворожою пропагандою. Але що тоді робити з Остапом Вишнею та його “Чухраїнцями”? Влучніше за нього ніхто нас не описав. І гадаю, що саме ці риси (а не цілком реальні підступи україножерів) за двадцять років так і не дали нам видряпатися на висотку, з якої вже не було б вороття в наше болото.

У нас завжди вважалося, що бунтівна вдача (“дух, що тіло рве до бою”) є рушієм прогресу. Відтак для більшості з нас дисидентство та нонконформізм — це чесноти, що мають універсальну цінність. З часів Відродження,

Реформації та Просвітництва походить думка про те, що фізичний і моральний опір репресивним політичним системам є невіддільною частиною людських прав і свобод. Ця позиція є також наріжним каменем ідеології східноєвропейської інтелігенції. Неможливо заперечувати позитивну роль, яку відіграє громадянська непокора в житті будь-якого суспільства. Навіть у Сполучених Штатах Америки, які були засновані сектантами (тобто релігійними дисидентами), влада всіляко заохочує конформізм, і це, на думку багатьох, є однією з причин занепаду Америки. Можна навіть сказати, що суперечність, яка розхитує цього велета, закладена в самій конституції США, яка є для них початком історії та метатекстом. Бо неможливо “боротися за щастя” (на цьому стоїть американська конституція) і при цьому плисти проти течії (а саме це й мусить робити кожен свідомий громадянин).

Але в західному світі будь-які бунтівні тенденції (“здорова негативність”) врівноважуються структурами, мережами громадських та державних інституцій, писаними і неписаними законами, тобто правилами гри, на які ніхто не зазіхає, бо існує розуміння того, що без них не буде ніякої гри. Натомість наша анархічність не знає меж, тому ми й презираємо будь-яку владу і не чекаємо від життя нічого гарного. Скепсис блокує нам світло. Наш погляд завжди прип’ятий до тіні. Ідея християнської свободи незрозуміла для нас, замість неї над нами зависає сліпа язичницька доля. Як показує історія, з таким вантажем негативності можна так-сяк перебути “і суму, і тюрму”, але неможливо побудувати державу, з якої б не хотілося тікати.

Що ж нам робити з такою генетикою? Заперечувати її безглуздо, і відкинути неможливо. Лишається хіба що тверезо оцінити свою вдачу і поринути в неї. Із вдячністю використати все, що нам було дано від народження. Якщо благо завжди може обернутися на прокляття, значить, можливий рух і в протилежний бік. Наприклад, якщо вже ти є таким невинним індивідуалістом, то й використовуй цю рису собі на користь. Тобто весь свій непобутий дух протириччя пусти на те, щоби зміни, яких ти прагнеш, починалися з тебе самого (порада М.Ганді). Не варто очікувати від когось наказів чи вказівок (все одно ми нікому не віримо). Треба самому ставити питання, й відповідь завжди прийде. Іншими словами, якщо ти хочеш бути українцем, будь ним. Що це означає? Сам думай. Якщо вони нападають на твою мову (а виглядає так, що це — наш єдиний етноконсолідувальний чинник), живи нею, живи в ній. Якщо вони натоптують сміттям і трощать інституцію, важливу для твоєї справи, будь цією інституцією. Проти такого вони безсилі.

Цей шлях, може, і не є ані простим, ані показним. Легше марширувати гуртом під прапорами. Зате він набагато певніший і надійніший. Крім того, нікого не треба винуватити. Бо так ти — сам собі голова.